

УДК 94:341.485(=411.16)“1941”(044)+069.8

© Світлана ДЕМЧЕНКО

ДОЛІ ПОДІЛЬСЬКИХ ЄВРЕЇВ (за матеріалами колекції «Непрочитані листи 1941-го»)

Проаналізовано зміст кореспонденцій та досліджено долі єврейських родин Поділля в перші дні німецько-радянської війни, в період нацистської окупації та у повоєнний час. Висвітлено результати роботи науковців музею з пошуку адресатів і адресантів непрочитаних листів 1941 р.

Ключові слова: Голокост, єврейські листи, поштова кореспонденція, пошук, Національний музей історії України у Другій світовій війні.

Одним із найпоширеніших джерел особового походження є приватне листування. Як і спогади, записні книжки, щоденники, воно має інтимний характер, оскільки причиною для написання епістол завжди була якась думка, вчинок чи подія. У всі часи листи були невичерпним джерелом інформації, яку зафіксували та зберегли для нащадків безпосередні свідки певної історичної епохи.

Епістолярний документальний комплекс часів Другої світової війни досить значний за обсягом й інформативно багатий. Він постійно привертає до себе увагу дослідників і є важливим інформативним джерелом для вивчення питань повсякденності, воєнно-історичної антропології, воєнної психології. Нині епістолярна спадщина акумульована в центральних, регіональних і відомчих архівах, приватних колекціях, у родинній документації [43]. Одна з найбільших фронтових кореспонденцій зосереджена у фондах Національного музею історії України у Другій світовій війні – близько 10 тис. одиниць, серед яких – унікальна епістолярна колекція «Непрочитані листи 1941-го року».

10 липня 1941 р. гітлерівські війська захопили м. Кам'янець-Подільський. Саме тут у перші дні окупації до рук ворога потрапили невідправлені листи радянських громадян, датовані переважно червнем – липнем 1941 р. Уся кореспонденція, а це 1215 листів, була вивезена з України. Як свідчить супровідна документація, яка збереглася серед епістол, кореспонденція зацікавила старшого інспектора телеграфного зв'язку при генеральному поштовому комісарові

райхскомісаріату «Україна» доктора Густава Ольшлегера¹. У своєму супровідному листі від 5 серпня 1942 р., адресованому доктору Ерхарду Ріделю², якому й передавалася колекція, він зазначає, що вивозилися вони двома «траншами», «через кишеню» [34]. Між тим, доктор Г. Ольшлегер добре розумів цінність цієї епістолярної колекції. Про це свідчить його другий супровідний лист від 25 серпня 1942 р., у якому він констатує: «Я прошу листи не розпорошувати, вони всі з Волині... Ця колекція листів дає картину настрою російського народу на початку війни» [35]. Ось так у 1942 р. листи потрапили до Поштового музею у Відні, а далі тривалий час зберігалися у фондах Віденського технічного музею. У рамках реституційних процесів між Австрійською Республікою та Україною у грудні 2009 р. епістолярні джерела повернулися на Батьківщину. Від лютого 2010 р. колекція листів зберігається в Національному музеї історії України у Другій світовій війні.

Значна частина епістол написана мирними мешканцями (місцевими та немісцевими, студентською молоддю, дітьми, що відпочивали в місцевих санаторіях і таборах) Кам'янця-Подільського, кадровими військовими та щойно мобілізованими (як командирами, так і рядовими) бійцями прикордонних комендатур, військових з'єднань, частин і підрозділів Південно-Західного і Південного фронтів, що дислокувалися в місті та околицях, вирушали на фронт чи відступали внаслідок несприятливих факторів початкового періоду німецько-радянської війни.

У цих листах – жива реакція на поточні події, стурбованість долею родини, роздуми й сподівання, які висвітлюють духовний стан людини, її переживання у складних умовах війни. Крім того, вони мають власну виразну особливість – усі листи без помітки «Переглянуто. Військова цензура», що підкреслює їхню унікальність.

З усього масиву листів, що адресувалися в різні куточки колишнього Радянського Союзу, понад 400 актів кореспонденції мали бути відправлені в Кам'янець-Подільську (нині Хмельницьку) область. Авторами понад 50 епістол були подільські євреї. Близько половини цих листів написані мовою їдиш, що ускладнює пошук родичів та встановлення долі адресатів і адресантів. Значна частина цих людей на початку війни потрапила під «остаточне вирішення єврейського питання».

¹ Народився 19 грудня 1900 р. у Відні. У січні – грудні 1918 р. проходив строкову службу в австрійській армії. Учасник Першої світової війни. У 1920-х роках вивчав історію у Віденському університеті, отримав ступінь доктора філософії. Фахово досліджував історію поштового зв'язку. Працював головним телеграфним інспектором поштової адміністрації у Відні. З 5 червня 1932 р. – член НСДАП. У 1941–1944 рр. – телеграфний інспектор (старший телеграфний інспектор) при генеральному поштовому комісарові райхскомісаріату «Україна». Помер 31 січня 1946 р. За іншими даними, зник безвісти в 1944 р.

² Народився 17 травня 1895 р. у Відні. Учасник Першої світової війни. У 1919–1922 рр. – член Німецької національної асоціації колишніх офіцерів Першої світової війни. У 1920-х роках отримав ступінь доктора філософії. У 1933–1938 рр. – член «Патріотичного фронту» (австрійський рух на підтримку аншлюсу Австрії з Німеччиною). У 1934–1938 рр. – член нелегальної нацистської партії в поштовому відділенні Відня. З травня 1938 р. до травня 1945 р. – член НСДАП. Із січня 1939 р. до квітня 1945 р. – директор Поштового музею Відня. У 1943–1945 рр. – член новоствореного «Товариства з питань поштової історії Віденського університету». У квітні 1945 р. був звільнений з посади директора Віденського поштового музею через входження до нацистської партії. У 1945–1958 рр. – дослідник та автор історичних статей з історії поштового зв'язку. Помер 7 січня 1958 р. у Відні.

Україна – одна з держав Східної Європи, єврейське населення якої зазнало чи не найбільших жертв у період Другої світової війни. В Україні, як і в інших місцях Східної Європи, антиєврейський геноцид мав жорсткий характер. Якщо в країнах Західної і Центральної Європи, з метою маскування, «вирішення єврейського питання» відбувалося переважно шляхом депортації євреїв до таборів знищення в Польщу, то в Україні практика масових убивств на місцях була звичним явищем.

Напередодні війни на території України (в сучасних кордонах) проживало близько 2,7 млн євреїв. За кількістю євреїв Україна посідала перше місце в Європі і друге у світі (після США) [2, 5]. Між 1941 і 1945 рр. понад 1,6 млн із них загинули від рук нацистів і їхніх поплічників. Приблизно 100 тис. євреїв пощастило пережити німецьку окупацію в схованках або нацистських таборах і гетто. Решта – понад 900 тис. – уникла нацистського геноциду, відійшовши разом із Червоною армією вглиб Росії під час відступу радянських військ у 1941 р. [46, 375].

Згідно з переписом населення 1939 р., у Хмельницькій області проживало 121 335 тис. євреїв [3, 521]. Третину 40-тисячного міста Кам'янця-Подільського становили євреї.

Про що писали родичам подільські євреї?.. Їхні листи вирізняються серед основного масиву. По-перше, вони написані грамотно, їхні автори закінчили школи, інші навчальні заклади. Зміст наповнений великою турботою про дітей, батьків, родичів, хвилюванням про їхню долю, страхом за своє життя, бо перші бомбардування забрали спокій місцевих жителів. Іноді цей страх межує з панікою, розгубленістю, зойком, який виривається у фразах: «Рятуйте нас, шукайте машини, гинемо, страшно...».

У пропонованій роботі ми проаналізуємо зміст кореспонденцій єврейських родин, розповімо про їхні трагічні долі, а також поділимося результатами роботи нашої лабораторії пошуку. Мовою людей, для яких бомбардування Кам'янця-Подільського 30 червня, 1 та 2 липня 1941 р. стало катастрофою перед Катастрофою, йтиме оповідь про перші дні війни, страх, розпач, невизначеність.

Найбільш вичерпну картину руйнувань описала в листі до батька студентка Софія (Зося) Вінявська³: «...30.06.1941 р. о 7 годині вечора бомбардували Кам'янець-Подільський. В цю саме пору ми ішли з іспиту, з російського диктанту... Викинули більше 60 бомб. Старий город дуже потерпів. Багато є жертв і зруйнованих будинків, зруйнували будинок, де жили воєнні жінки... Калюжі крові, ноги, пальці, руки і т. д. Багато є шпіонів. Їсти нема чого. Всі лікарні заповнені пораненими. Говорять, що є вже понад 600 поранених. Сьогодні передали по радіо, щоб не боялись, тому що мають летіти 50 наших для охорони міста. 01.07.1941 р.» [11]. Про схожі новини пише жителька міста [Шива] Райгордська⁴

³ Народилася в 1922 р. у с. Лошківці Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області. У червні 1941 р. – студентка Кам'янець-Подільського вчительського інституту. Подальша доля невідома.

⁴ Народилася в 1907 р. у м. Кам'янець-Подільський. Працювала вчителькою. Евакуйована у м. Златоуст Челябінської області Росії.

чоловікові Шнайдеру Рехману⁵: «...Учора о 7 годині вечора в Камінцях була велика трагедія. Нічого в житті не хочу, тільки бути разом із тобою і бачити своїх братів здоровими...» [28]. Своїми хвилюваннями після пережитого ділиться в листах до чоловіка Ісака Ротенберга⁶ Дозя Ротенберг⁷: «...Ми живемо. Якщо залишимося живі, значить, ми переживемо цілі віки. До мами в квартиру кинули бомбу, але вона вийшла на п'ять хвилин раніше. Вся вулиця розбита, великі жертви, всі люди тікають... У нас вікна розбиті... Милий Ісак, я ніколи не чекала, що з моїм серцем зможу стільки пережити...» [32]. Ще один лист мовою ідиш від Дозі Ротенберг адресований Лехтциер Хаї Х.⁸ у м. Старокостянтинів [31]. Ймовірно, що сім'ї Ротенбергів і Лехтциерів мали родинні зв'язки [20; 21; 23]. У такі трагічні дні бути поруч із рідними, підтримувати одне одного є природним бажанням людей.

Родина Дзекцерманів із Кам'янця-Подільського написала кілька листів своїй доньці Блюмі⁹, студентці Чернівецького державного університету, в яких просить її терміново повертатися додому: «Дорога доню Блюмочко, ми отримали твою телеграму і відразу відповідаємо. Слава Богу, ми живі і здорові, чого і тобі бажаємо. Невже за гроші у вас не можна дістати машину і приїхати додому?...» [29]; «01.07.41 р. Дорога сестро Мімо, ти пишеш, що немає можливості найняти машину, але ж ми щодня бачимо, як із Чернівців прибувають машини з людьми. Не чекай, поки інститут надасть машину, шукай сама. Намагайся якнайшвидше приїхати додому, не шкодуй грошей і навіть не думай у такий час влаштуватися на роботу. Ми дуже хвилюємося за тебе, не бачили тебе 9 чи 10 місяців, а ти навіть і не думаєш їхати... Якщо ти не зможеш знайти машину, звернися за допомогою до нашого родича Герца Штеренберга¹⁰ і негайно повертайся додому...» [30]. Використовуючи матеріали Меморіального комплексу історії Голокосту Яд Вашем, науковці встановили, що Блюмі Дзекцерман разом з іншими студентами вдалося евакуюватися в Саратовську область Росії [16]. Стосовно її кам'янець-подільської родини можна зробити припущення, що вони розділили долю десятків тисяч своїх земляків.

У Кам'янці-Подільському відбулося перше масове знищення євреїв в Україні. Місто, що розташовувалося поблизу довоєнного польсько-радянського кордону, було захоплене німецькими та угорськими військами на початку липня 1941 р. Упродовж трьох днів, з 26 до 28 серпня 1941 р., у Кам'янці-Подільському знищено понад 23 тис. осіб єврейської національності, з яких близько 14 тис. були з Карпатської України. Лише після цієї бійні німці влаштували гетто для решти

⁵ До війни проживав у м. Проскурів (нині м. Хмельницький), вул. Карла Маркса, 80. Подальша доля невідома.

⁶ Народився в м. Проскурів (нині м. Хмельницький). Знищений нацистами у 1942 р.

⁷ Народилася в 1917 р. в м. Проскурів (нині м. Хмельницький). Дівоче прізвище Лехтциер (батько Ісак, мати Хая). Знищена нацистами в 1942 р.

⁸ Народилася в 1893 р. До війни проживала в м. Старокостянтинів Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області. Розстріляна нацистами в 1942 р.

⁹ Народилася в 1922 р. Батько Юхим. У червні 1941 р. – студентка Чернівецького державного університету. Евакуйована в м. Саратов (Росія). Подальша доля невідома.

¹⁰ Напередодні німецько-радянської війни проживав у м. Чернівці. Під час нацистської окупації депортований до м. Могилів-Подільський Вінницької області. Знищений у 1941 р.

4800 євреїв. На цей час гетто не було звичним явищем в Україні – більшість із них створені лише навесні 1942 р. [46, 51–52]. Загалом під час нацистської окупації на території сучасної Хмельниччини створено 27 гетто для єврейського населення [44, 124].

Передчуваючи біду, на початку липня 1941 р. Манасевичі писали своїм дітям у Дніпропетровськ (нині м. Дніпро): «Здрастуйте, наші дорогі діти. Як тільки ви отримаєте цей лист, ми вас дуже просимо, щоб ви нас врятували. У нас немає грошей, і нам доведеться тут загинути. Знайдіть машину, щоб приїхати і забрати нас із Кам'янця. Ми Вас дуже просимо, дорогі наші, допоможіть чим тільки можете і якнайшвидше, щоб не було пізно. Цілуємо вас міцно. Ваші батьки» [15].

У липні 1941 р. родина Манасевичів проживала в м. Кам'янець-Подільський: Ідель (1897 р. н.), його дружина Ейдя (1899 р. н.), їхні дочки Хаїна (1918 р. н.), Етля (1922 р. н.) та Роза (1926 р. н.). Старша дочка Хаїна вийшла заміж за Лева Абрамовича Житомирського (1910 р. н.) та переїхала жити до Дніпропетровська. Майже відразу після написання цього листа дочці та зятю подружжя Манасевичів разом із дітьми розстріляли нацистські окупанти. Хаїна Іделівна так і не отримала останнього листа від батьків. Після призову чоловіка на фронт вона разом із маленькою дочкою Ельвірою та свекрухою перебувала в санітарному поїзді, потім були евакуйовані в м. Самарканд (нині Республіка Узбекистан), де Хаїна Іделівна працювала в госпіталі. Нині Ельвіра Львівна Смоленська (Житомирська) та її родина проживають у Німеччині [42, 243–244].

Листування яскраво передає всі тривоги та переживання цивільного населення під час бомбардувань. Втрачаючи не лише майно, а й родинні зв'язки, люди змушені були залишати рідні місця. Євдокія Клейнман¹¹ у листі до родички Розалії Клейнман¹² повідомляла: «03.07.41 р. Сьогодні вночі всі сусіди збираються виїжджати, можливо, і я разом з ними кудись поїду. Візьму з собою валізу, а решту закрию в квартирі. Про ситуацію в місті вам, мабуть, відомо...» [12]. Роза Вайсбурд¹³ всі надії поклала на допомогу сестри Аделі Вайсбурд¹⁴: «01.07.41 р. Дорогі Аделя і Сеня, можливо, я пишу свій останній лист. Кам'янець зовсім розбили. Я живу в чужих людей. Якщо у вас є можливість, то пришліть за мною машину, інакше я тут загину. Всі, хто вижив, намагаються виїхати звідси. Цілую Вас. Прощайте» [5].

Листи адресантів-військовослужбовців передають усю гаму переживань за рідних і близьких, занепокоєність їхнім матеріальним станом. Михайло Лашковіцер¹⁵ повідомляє дружині Риві та дітям, що Кам'янець більше не бомблять, проте переймається, що їм довелось побачити цей жах: «...Не хвилюйся, Ривочко,

¹¹ У липні 1941 р. проживала в м. Кам'янець-Подільський, вул. 8 Березня, 14. Подальша доля невідома.

¹² У липні 1941 р. проживала в м. Проскурів (нині м. Хмельницький). Працювала в управлінні Народного комісаріату юстиції. Евакуйована в Тельманівський район Карагандинської області (нині Республіка Казахстан).

¹³ У липні 1941 р. проживала в м. Кам'янець-Подільський. Подальша доля невідома.

¹⁴ У липні 1941 р. разом із чоловіком проживала в м. Красилів, вул. Заводська. Родина була евакуйована. Нині за цією адресою проживає син Аделі Олексіївни, Василь Семенович Вайсбурд.

¹⁵ У червні – липні 1941 р. – військовослужбовець 29-го військово-топографічного загону Південно-Західного фронту, учасник оборонних боїв на території України. Подальша доля родини невідома.

Бог нам допоможе, і ми залишимося живі. Тільки б не затягнулося. Роби все, як ми домовлялися, – ніде не бігай, сиди вдома і бережи дітей. Не хвилюйся, бо це не допоможе...» [8]. Уболіванням за долю дітей проникнуті фронтові листи Іцька Фінгерета до дружини Фаїни Срулівни¹⁶: «04.07.41 р. Дорога моя дружино Фанічко, донечка Ривочко і синок Льова. Можу вам написати, що я здоровий, але мені гірко від того, що я не знаю, чи здорові ви. Ривочко, тобі скоро йти до школи, а ти, Льова, маєш бути здоровим, бо вам може бути тяжко. Фанічко, ні в чому не відмовляй дітям, запасайся всім необхідним. Коли я повернуся додому, то намагатимуся придбати для сім'ї все необхідне...» [9]. Ймовірно, що з відступом радянських військ Іцько Іванович повернувся додому. Родина Фінгеретів значиться у списках євреїв с. Сокилець, знищених нацистами в 1941–1944 рр., складених Надзвичайною державною комісією зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР [45].

У процесі дослідження епістолярної колекції вдалося встановити долі багатьох єврейських родин, назавжди роз'єднаних війною. Інколи у військовослужбовців було більше шансів вижити на фронті, ніж у їхніх рідних, що лишалися вдома. Залишився непрочитаним дружиною та дітьми лист Б.Н. Кехмана¹⁷ [38]. З початком війни Борис Нутович мобілізований на фронт, а його родина опинилася в Новоушицькому гетто. 20 серпня 1942 р. в урочищі Трихів ліс нацисти розстріляли 707 євреїв гетто, серед яких були його дружина та троє дітей [3, 547]. По війні Б.Н. Кехман одружився вдруге, згодом народилися діти: Майя, Аркадій та Анатолій, які нині проживають в Ізраїлі та США. Саме вони у 2016 р. отримали лист свого батька, адресований першій сім'ї.

539-м адресатом, який отримав невідправлений лист із далекого 41-го, став Семен Феліксівич Абрамович, редактор газети єврейського громадського центру в Сан-Франциско «Нове життя». У 2015 р., збираючи матеріал про Голокост в Україні для чергової статті, на музейному сайті чоловік випадково побачив заголовок «Листи 1941-го шукають своїх адресатів». Почав читати, і у переліку, кому і від кого надіслані епістоли, першим значилося: Москва, Поковка, 19, кв. 4, П.І. Тутельман; відправник Г.М. Тутельман, Кам'янець-Подільський [37]. Семен Феліксівич не повірив власним очам: «Це лист для моєї мами, все збігається: ім'я, по батькові, дівоче прізвище, наша московська адреса... А лист від її мами, моєї бабусі Ганни Михайлівни. Вона з родиною проживала у Кам'янці-Подільському, в районі польських фільварків. Я її ніколи не бачив, та й не міг – всю родину нацисти розстріляли на початку війни, а я з'явився на світ лише три роки по тому. Мама щоліта навідувала рідних у Кам'янці, і в цій листівці бабуся пише, що з нетерпінням чекає

¹⁶ У липні 1941 р. проживала в с. Сокилець Миньковецького (нині Дунаєвського) району. Разом із родиною знищена під час нацистської окупації.

¹⁷ Народився в 1913 р. в м. Нова Ушиця. У червні 1941 р. – санітар евакуаційно-транспортного взводу 396-го медико-санітарного батальйону 240-ї моторизованої дивізії 18-ї (у травні 1945 р. – 40-ї) армії Південного (у травні 1945 р. – 2-го Українського) фронту. Брав участь в обороні та визволенні території України, боях у Румунії, Угорщині, Чехословаччині. Нагороджений медаллю «За бойові заслуги».

на доньку. Але того літа з поїздкою щось не склалося. Випадок? Доля? Більше мама там не була. Ніколи... І ось цей лист у мене в руках...» [1].

По-іншому, але не менш трагічно, склалася доля сім'ї Шерманів із Нової Ушиці. У листі з фронту Герш Ісакович Шерман¹⁸ висловлює здивування з приводу того, що родина не отримує від нього листів, які він пише мало не щодня, просить дружину та дочок не забувати і писати йому частіше [10]. А в цей час Бліма Шерман намагалася врятувати рідних. На початку липня 1941 р. разом із дочками Лідою і Люсею, а також сестрами чоловіка Етею та Ханною їй удалося евакуюватися в Узбекистан [25]. Відтоді листування з чоловіком обірвалося. Батьки Герша, які відмовилися залишати рідний дім, були знищені разом із земляками в Новоушицькому гетто. Автор листа вважається зниклим безвісти в березні 1944 р. Нині нащадки Герша Ісаковича проживають за кордоном. У 2010 р. музейникам удалося розшукати в Берліні його племінницю – Людмилу Канцепольську.

Успішно евакуювалася в Узбекистан ще одна кам'янець-подільська сім'я Сидильковерів: Срулейб, Маня та їхні діти: Мойсей, Лазар і Роза. Перед від'їздом вони написали листа своїм батькам у м. Дунаївці [33]. Не дочекавшись звістки від дітей, Пейсах і Голда Сидильковери на початку війни виїхали в Харківську область, де їх розстріляли нацисти [42, 341].

Окремо варто згадати про Голокост на території Дунаєвецького району, жертвами якого стала частина адресатів колекції «Непрочитані листи 1941-го...». 31 серпня 1941 р. в містечку Миньківці нацисти розстріляли 1840 євреїв, 1 вересня під Сокільцем були розстріляні 1224 євреї, у Смотричі – 1441, Балині – 264, Шатаві та Макові – 1218, на залізничній ст. Дунаївці – 117 осіб (26 сімей) єврейського населення. У грудні 1941 р. за відмову вантажити зерно в Дунаївцях німці повісили 20 євреїв-юнаків [44, 125].

Серед знищених у с. Сокілець був Арон Цвитман¹⁹ та шість членів його родини [24]. Ймовірно, що автор листа Молка Крейдельман²⁰ мовою ідиш намагалася попередити Цвитманів про небезпеку [13]. Цього ж дня, 1 липня 1941 р., її мама Рахіль Крейдельман у листі своєму чоловікові Меєру Гершковичу²¹ описувала жахи бомбардування Кам'янця-Подільського, яке відбулося напередодні [14]. Родина змогла евакуюватися в м. Кисловодськ, але навіть там вона стала жертвами нацистського терору [22].

Заручником Дунаєвецького гетто став Лейб Янкель Висоцький²²; у с. Шатава восени 1941 р. була знищена Р.Г. Штигольд, лист її дітей сповнений

¹⁸ Народився в 1904 р. в м. Нова Ушиця. Учасник оборонних боїв на радянсько-румунському кордоні у складі 166-го окремого саперного батальйону 176-ї стрілецької дивізії 9-ї армії Південного фронту. Вважається зниклим безвісти в березні 1944 р.

¹⁹ Проживав в с. Малий Сокілець (нині с. Сокілець) Дунаєвецького району. Розстріляний разом із родиною.

²⁰ Народилася в 1926 р. в с. Студениця (нині затоплене Дністровським водосховищем). Молка – донька Меєра та Рахіль Крейдельманів. Проживала в м. Кам'янець-Подільський. У липні 1941 р. евакуювана в м. Кисловодськ (нині Ставропольський край Росії). Разом із батьками знищена нацистами у 1943 р.

²¹ Народився в 1889 р. в с. Студениця (нині затоплене Дністровським водосховищем). Проживав у м. Кам'янець-Подільський. Перед війною мешкав у м. Києві. Загинув під час нацистської окупації.

²² Народився в 1865 р. в Польщі. Проживав у м. Дунаївці, вул. Шевченка, 26. Знищений під час нацистської окупації. Онук Ісак Висоцький проживає в Ізраїлі.

оптимізму та надії: «Дорога мамо, ми всі живі і здорові і від вас хочемо почути те ж саме... передаємо вам привіт і чекаємо на відповідь... 3.07.41 р.»; від рук нацистів загинув на фронті автор листа 1941-го, уродженець м. Дунаївці, Абрам Феферман²³ [17; 27; 39; 42, 379].

До кінця серпня 1941 р. на території Хмельницької області окупанти здійснили майже 25 «єврейських акцій», під час яких було знищено понад 31 тис. євреїв [3, 531]. Протягом травня – жовтня 1942 р. від євреїв планомірно було очищено більшу частину області. Так, 9 травня було розстріляно 450 осіб у с. Віньківці та 588 у с. Зіньків. Напередодні, 8 травня, нацисти живцем замурували 2500 тис. євреїв із м. Дунаївці у фосфоритних шахтах, що знаходилися за 5 км від населеного пункту [2, 99].

Жертвами розстрілів у с. Зіньків стали Рива Зекель²⁴, її чоловік Рувим Зекель – учасник оборонних боїв на території України, його подальша доля невідома; у рідному місті нацисти розстріляли Гитю Гойхман²⁵, звістку з фронту намагався передати дружині Сруль Гойхман²⁶; Рувім Шпіальтер та його донька Ента у 1942 р. розділили долю земляків-зіньківців [19; 7; 18; 6; 26; 36].

Серед майже 7 тис. євреїв, розстріляних у с. Ярмолинці восени 1942 р., вдалося розшукати адресатів колекції «Непрочитаних листів 1941-го...» – Хаю Кацман²⁷ та Мордко Кацмана²⁸. Ймовірно, що вони мали родинні зв'язки, адже листи їм написані одним адресантом, прізвище та ім'я якого невідоме [4; 40; 41].

Після очищення гетто на території області з кінця 1942 р. до початку 1944 р. періодично відбувалося відловлювання та поодинокі вбивства євреїв, яким удалося заховатися. Загалом протягом 1941–1944 рр. на території Хмельницької області було знищено близько 115 тис. євреїв (94,7 % довоєнного єврейського населення регіону), з яких понад 100 тис. місцевих і 10–12 тис. депортованих з Угорщини [3, 552].

Сукупність почуттів, фактів, чуток, викладених у досліджених листах, відображають реальне становище не лише подільських євреїв, а й трагедію всього єврейського населення України в період Голокосту. За цими епістолами можна вивчати як конкретні події, так і образне сприйняття дійсності, що створює відчуття занурення в історичну реальність. І хоча приватне листування періоду тимчасової нацистської окупації, як і, напевно, будь-які документи особового походження, відзначаються суб'єктивністю оцінок, проте без вивчення цих джерел ретроспективної інформації неможливо скласти адекватне уявлення про події, що відбувалися під час Голокосту в Україні.

²³ Народився в 1917 р. в м. Дунаївці. У Червоній армії – з 1940 р. У 1941 р. – учасник оборонних боїв на кам'янець-подільському напрямі. 24 квітня 1945 р. рядовий Феферман А.І. загинув на території Німеччини.

²⁴ Народилася в 1915 р. в м. Зіньків (нині село) Віньковецького району. Знищена нацистами під час Голокосту.

²⁵ Народилася в 1908 р. в м. Зіньків (нині село) Віньковецького району. Розстріляна нацистами в 1943 р.

²⁶ Народився в 1920 р. в м. Зіньків (нині село) Віньковецького району. В армії – з 1940 р. Учасник оборонних боїв на території України. Зник безвісти в 1941 р.

²⁷ Народилася в 1884 р. в с. Солобківці Ярмолинецького району Хмельницької області. Напередодні війни проживала в смт Смотричі. Загинула в 1942 р.

²⁸ Проживав у с. Солобківці Ярмолинецького району Хмельницької області. Знищений нацистами в 1942 р.

Джерела та література:

1. Абрамович С. Письмо из сорок первого // Новая жизнь. – 2010. – № 398.
2. Круглов А. Хроника Холокоста в Украине. 1941–1944 гг. // Академическая серия «Украинская библиотека Холокоста». – Днепропетровск: Институт «Ткума»; Запорожье: Премьер, 2004. – 208 с.
3. Круглов А., Уманский А., Шупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»: монография. – Днипро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; Лира ЛТД, 2016. – 564 с.
4. Лист [прізвище, ім'я невідоме] // Фонди НМІУДСВ. – КН-248821. – Д-56750.
5. Лист Вайсбурд Р. // Там само. – КН-248722. – Д-56658.
6. Лист військовослужбовця Гойхмана С.М. // Там само. – КН-249101. – Д-57020.
7. Лист військовослужбовця Зекеля Р.М. // Там само. – КН-249100. – Д-57019.
8. Лист військовослужбовця Лашковіцера М. // Там само. – КН-249071. – Д-56990.
9. Лист військовослужбовця Фінгерета І.І. // Там само. – КН-248248. – Д-56190.
10. Лист військовослужбовця Шермана Г.І. // Там само. – КН-248336. – Д-56278.
11. Лист Вінявської С.Б. // Там само. – КН-248838. – Д-56767.
12. Лист Клейнман Є. // Там само. – КН-248948. – Д-56870.
13. Лист Крейдельман М.М. // Там само. – КН-248224. – Д-56167.
14. Лист Крейдельман Р.А. // Там само. – КН-248587. – Д-56525.
15. Лист Манасевичів // Там само. – КН-248153. – Д-56099.
16. Лист показань свідків на Дзекецман Блюму [Електронний ресурс] // Центральна база даних імен жертв Шоа Меморіального комплексу історії Голокосту Яд Вашем. – Режим доступу: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=ru&itemId=6832319&ind=0>. – Назва з екрана.
17. Лист показань свідків на Висоцького Янкеля [Електронний ресурс] // Там само. – Режим доступу: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=ru&itemId=5648943&ind=2>. – Назва з екрана.
18. Лист показань свідків на Гойхман Гитю [Електронний ресурс] // Там само. – Режим доступу: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=ru&itemId=1202627&ind=1/>. – Назва з екрана.
19. Лист показань свідків на Зекель Риву [Електронний ресурс] // Там само. – Режим доступу: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=ru&itemId=10849851&ind=1>. – Назва з екрана.
20. Лист показань свідків на Ротенберга Ісака [Електронний ресурс] // Там само. – Режим доступу: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=ru&itemId=4347514&ind=74>. – Назва з екрана.
21. Лист показань свідків на Ротенберг Дозю [Електронний ресурс] // Там само. – Режим доступу: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=ru&itemId=4347515&ind=2>. – Назва з екрана.
22. Лист показань свідків на Крейдельман Рахиль [Електронний ресурс] // Там само. – Режим доступу: https://yvng.yadvashem.org/index.html?language=ru&s_lastName=Крейдельман&s_firstName=Рахиль&s_place=&s_dateOfBirth=&s_inTransport. – Назва з екрана.
23. Лист показань свідків на Лехтциер Хаю [Електронний ресурс] // Там само. – Режим доступу: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=ru&itemId=11748903&ind=2>. – Назва з екрана.

24. Лист показань свідків на Цвйтмана Арона [Електронний ресурс] // Там само. – Режим доступу: https://yvng.yadvashem.org/index.html?language=ru&s_lastName=Цвйтман&s_firstName=Арон&s_place=&s_dateOfBirth=&s_inTransport. – Назва з екрана.
25. Лист показань свідків на Шерман Бліму [Електронний ресурс] // Там само. – Режим доступу: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=ru&itemId=11386836&ind=14.> – Назва з екрана.
26. Лист показань свідків на Шніальтер Енту [Електронний ресурс] // Там само. – Режим доступу: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=ru&itemId=1928084&ind=0.> – Назва з екрана.
27. Лист показань свідків на Штигольд [Електронний ресурс] // Там само. – Режим доступу: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=ru&itemId=5853001&ind=32.> – Назва з екрана.
28. Лист Райгородської Ш. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248934. – Д-56856.
29. Лист родини Дзекцерманів // Там само. – КН-249240. – Д-57156.
30. Лист родини Дзекцерманів // Там само. – КН-249241. – Д-57157.
31. Лист Ротенберг Д. // Там само. – КН-248744. – Д-56680.
32. Лист Ротенберг Д. // Там само. – КН-248936. – Д-56858.
33. Лист Сидилькова С.П. // Там само. – КН-248261. – Д-56203.
34. Лист супровідний доктора Ольшлегера // Там само. – КН-248978. – Д-56898.
35. Лист супровідний доктора Ольшлегера // Там само. – КН-248977. – Д-56897.
36. Лист Тектиля І.І. // Там само. – КН-249099. – Д-57018.
37. Лист Тутельман Г.М. // Там само. – КН-248475. – Д-56415.
38. Лист червоноармійця Кехмана Б.Н. // Там само. – КН-248303. – Д-56245.
39. Лист Штиголь // Фонди НМІУДСВ. – КН-248258. – Д-56200.
40. Листи [прізвище, ім'я невідоме] // Там само. – КН-249051. – Д-56970.
41. Листи [прізвище, ім'я невідоме] // Там само. – КН-249052. – Д-56971.
42. Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2012. – 504 с.
43. Сімперович В., Пасічко Я. Непрочитані листи з війни... // В. Сімперович, Я. Пасічко // Камуфляж. – 2010. – Червень. – С. 38–39.
44. Слободянюк П. Єврейські жертви на Поділлі в роки Другої світової війни // П. Слободянюк // Архіви України. – 2010. – № 2. – С. 122–127.
45. Список євреїв із с. Сокилець, що загинули упродовж 1941–1944 рр. [Електронний ресурс] // Центральна база даних імен жертв Шоа Меморіального комплексу історії Голокосту Яд Вашем. – Режим доступу: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=ru&itemId=7232778&ind=77.> – Назва з екрана.
46. Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення // За ред. Р. Брандона, В. Лауер. – К.: Дух і Літера, 2015. – 520 с.

© Светлана ДЕМЧЕНКО

СУДЬБЫ ПОДОЛЬСКИХ ЕВРЕЕВ

(по материалам коллекции «Непрочитанные письма 1941-го»)

Проанализировано содержание корреспонденции и исследованы судьбы еврейских семей Подолья в первые дни немецко-советской войны, в период нацистской оккупации и в послевоенное время. Освещены результаты работы сотрудников музея по поиску адресатов и адресантов непрочитанных писем 1941 г.

Ключевые слова: Холокост, еврейские письма, почтовая корреспонденция, поиск, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне.

© Svitlana DEMCHENKO

DESTINIES OF THE JEWS FROM PODILIA USING THE MATERIALS OF THE COLLECTION “UNREAD LETTERS OF 1941”

The author analyzes the content of correspondence and investigates the destinies of the Jewish families from Podilia in the first days of the German-Soviet war, during the Nazi occupation and in the postwar period. The author highlights the results the work of the museum scientists on finding addressees and addressers of unread letters of 1941.

Keywords: Holocaust, Jewish letters, postal correspondence, search, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War.